

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 60 Καλοκαίρι 2011

Όψεις της κοινωνικής ιστορίας των Ρομικών ομάδων του νομού Σερρών και της σχέσης τους με την επίσημη εκπαίδευση του ελληνικού κράτους (1880-1940)

Δημήτρης Ζάχος*

Περίληψη

Η στροφή των κοινωνικών επιστημών προς τα ζητήματα της αναγνώρισης των ταυτοτήτων επέφερε μια σειρά από σημαντικές σχέτικα με την πορεία και τη δράση των εθνοτικά/πολιτιστικά/εθνικά διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού της Ελλάδας εργασίες. Τα δεδομένα του παρόντος άρθρου, τα οποία προήλθαν από τη χρήση τόσο ποσοτικών, όσο και ποιοτικών μεθόδων, επιχειρούν να αναδείξουν πτυχές της ιστορικής πορείας των ρομικών ομάδων της περιοχής των Σερρών, ιδιαίτερα σ' ότι αφορά στη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνική ιστορία των Ρομικών ομάδων, συμμετοχή, εκπαίδευση.

* Ο Δημήτρης Θ. Ζάχος είναι Λέκτορας Παιδαγωγικής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο της να αναδείξει πλευρές της κοινωνικής ιστορίας των ρομικών ομάδων, δηλαδή των ανθρώπων που στην Ελλάδα συνήθως αποκαλούνται Γύφτοι/ισσες, Τσιγγάνοι/ες και Ατσιγγάνοι/ες. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τη διερεύνηση όψεων της δράσης των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών επιδιώκεται να αναδειχθούν δεδομένα, τα οποία συνήθως αγνοούνται από την κυρίαρχη θεωρητική και ερευνητική παραγωγή που αφορά στους/στις Ρομ και τα οποία αφορούν στην μόνιμη εγκατάσταση των ανθρώπων αυτών και στις προσπάθειες που κατέβαλαν για να ενσωματωθούν (κυρίως) στην εκπαιδευτική, αλλά και στην οικονομική και στην κοινωνική δραστηριότητα της ελληνικής κοινωνίας.

Είναι γεγονός ότι τα τελευταία είκοσι χρόνια, υπό την επήρεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την πίεση των κοινωνικών κινημάτων, έχουν αναληφθεί προσπάθειες που έχουν ως κεντρικό τους στόχο τη βελτίωση της εικόνας πρόσληψης των ανθρώπων αυτής της κατηγορίας από τα υπόλοιπα μέλη της ελληνικής κοινωνίας (Ζάχος, 2007), στο πλαίσιο των οποίων έχει προταθεί η χρήση του μη αρνητικά φορτισμένου όρου Ρομ. Εντούτοις, το ποιοι είναι οι Ρομ και ποιοι θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στους/στις Ρομ παραμένει ένα ανοιχτό ζήτημα (Okely, 1983, Willems, 1997, Stewart, 1997, Lucassen, Willems, Cotar, 1998, Covats 2001, Ζάχος, 2005 και Zachos, 2006). Σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη, οι Ρομ κατάγονται από χαμηλή κάστα της Βόρειας Ινδίας, είναι διασκορπισμένοι/ες σ' όλον τον κόσμο και έχουν διατηρήσει ορισμένα βασικά κοινά πολιτιστικά στοιχεία (νομαδισμός, τάση προς ελεύθερη & ασυμβίβαστη ζωή, άρνηση συμβάσεων κα.), με βάση τα οποία μάλιστα, οι υποστηρικτές αυτής της προσέγγισης επιχειρούν να ερμηνεύσουν την κοινωνική, την οικονομική και την εργασιακή θέση των εν λόγω ανθρώπων, το ψυχοκοινωνικό τους περιβάλλον, καθώς και τις σχέσεις τους με άλλες εθνοτικές ομάδες.¹

Σ' ότι αφορά όμως το ζήτημα του προσδιορισμού, θα ήταν προτιμότερο και επιστημονικά εγκυρότερο να γίνεται αναφορά σε «ρομικές κοινωνικές ομάδες» ή σε διακριτές μεταξύ τους «ρομικές κοινότητες», έτσι ώστε να αποφεύγεται η άστοχη ενοποίηση, «φυλετικοποίηση» και εθνικοποίηση των ατόμων που εντάσσονται σ' αυτή την κοινωνική κατηγορία (Ζάχος, 2003, 2007 & Zachos, 2006). Μ' αυτό τον τρόπο τίθενται στο περιθώριο οι επιστημονικά έωλες αντιλήψεις περί μακράιωσης συνέχειας

του «ρομικού λαού» και του «ρομικού πολιτισμού», ενώ παράλληλα γίνεται διακριτή η πληθυσμιακή ομάδα αναφοράς. Με άλλα λόγια, αυτό που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι η περίφραση «ρομική κοινωνική ομάδα» δεν αποτελεί προσβολή, αλλοίωση της ταυτότητας, αστήρικτο και άδικο ετεροπροσδιορισμό, αφού για λόγους κατανόησης και αναγνώρισης χρειάζεται ένας όρος που να δίνει το στίγμα αυτών των ανθρώπων, οι οποίοι/ες έχουν ορισμένα κοινά πολιτιστικά και ιστορικά χαρακτηριστικά, εξ αιτίας των οποίων μάλιστα έχουν υποστεί μια σειρά από διακρίσεις και ρατσιστικές συμπεριφορές. Στην περίπτωση των μελών των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών μάλιστα, όπως και της υπόλοιπης Ελλάδας άλλωστε, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι άνθρωποι αυτοί απέχουν πολύ από το να θεωρηθούν μία ομοιογενής εθνοτική ή εθνοτοπική ομάδα, πόσο μάλλον μια «εθνότητα», αφού αποτελούν μικρές «κοινότητες», οι οποίες στην ιστορική τους διαδρομή δέχτηκαν επιδράσεις τόσο από τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, όσο και από τις ιδεολογικές διεργασίες που καθόρισαν την ιστορική πορεία των τοπικών κοινωνιών των οποίων αποτελούν μέλη, καθώς και ευρύτερα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ένα άλλο ενδεικτικό στοιχείο της απόστασης που χωρίζει τις θεωρίες για την ύπαρξη ρομικού λαού από την πραγματικότητα της καθημερινής διαβίωσης αυτών των ανθρώπων είναι ότι σε ορισμένες περιοχές του νομού Σερρών τα μέλη των ρομικών ομάδων γίνονται διακριτά ως «ντόπιοι/ες», ένας όρος που ανάγεται στη χρήση του όρου «γηγενείς», τον οποίο χρησιμοποίησαν παλιότερα –κατά την περίοδο των διανομών της αγροτικής γης– τα διοικητικά όργανα του ελληνικού κράτους για να διαχωρίσουν τα άτομα που ζούσαν στην περιοχή αυτή πριν από την ένταξη της στο ελληνικό κράτος από τους/τις τους/τις νεοφερμένους/ες πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο ίδιος όρος («ντόπιοι/ες») χρησιμοποιείται τόσο για τον προσδιορισμό μιας μερίδας του πληθυσμού του νομού Σερρών, των οποίων οι πρόγονοι μιλούσαν κάποιες παραλλαγές της σλαβικής γλώσσας, όσο και για τον προσδιορισμό όσων δεν ανήκουν σε κάποια από τις υπόλοιπες διακριτές (εθνοτοπικές) ομάδες (Βλάχοι/ες, Σαρακατσάνοι/ες, Μικρασιάτες/ισσες, Πόντιοι/ες, Δαρνάκηδες κ.α.). Κατά συνέπεια ο όρος αυτός δεν μπορεί να παραπέμπει αποκλειστικά στις ρομικές ομάδες και γι' αυτό δεν χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία.

2. Μεθοδολογία

Η έρευνα ξεκίνησε στις αρχές του 2006 και ολοκληρώθηκε στο τέλος του ίδιου έτους. Τα δεδομένα της, θα μπορούσαν να διακριθούν σε πρωτογενή, δηλαδή αυτά που προήλθαν από την εμπειρική έρευνα του συγγραφέα και σε δευτερογενή, δηλαδή όσα προήλθαν από την εργασία άλλων και επαναχρησιμοποιήθηκαν από το συγγραφέα. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα δεδομένα που προήλθαν από αρχαιακό υλικό εκπαιδευτικών οργανισμών, υπουργείων και οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, συνεταιριστικών ενώσεων και ερευνητικών ινστιτούτων, καθώς και από συμβόλαια, υπομνήματα, διαθήκες & χάρτες. Για την αξιοποίηση του υλικού που συγκεντρώθηκε απαιτήθηκε η εξαντλητική διερεύνηση των σχετικών με το θέμα δευτερογενών πηγών (βιβλία, άρθρα περιοδικών και εφημερίδων, απομνημονεύματα, βιογραφίες και δημοσιευμένες αναμνήσεις, αδημοσίευτο υλικό, όπως εισηγήσεις σε συνέδρια, διδακτορικές και διπλωματικές εργασίες, κ.α.).

Μια τρίτη κατηγορία δεδομένων προήλθαν από προφορικές συνομιλίες, συνεντεύξεις και αφηγήσεις των μελών της τοπικής Σερραϊκής κοινωνίας. Πιο αναλυτικά, ο ερευνητής γύρισε όλους τους οικισμούς, τα χωριά και τις τους συνοικισμούς του νομού Σερρών, όπου κατοικούσαν μέλη ρομικών ομάδων και αναζήτησε πληροφορίες για τα δημογραφικά δεδομένα, για την ιστορική τους πορεία, για τις σχέσεις τους με τις άλλες κοινότητες, ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην ένταξη ή στον αποκλεισμό τους από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο συγγραφέας συνομίλησε με πολλά μέλη των τοπικών κοινοτήτων, καθώς και με επιλεγμένα άτομα που εμφανίζονταν να γνωρίζουν χρήσιμα για την έρευνα ζητήματα. Από το σύνολο αυτών των ατόμων και με κριτήριο την χρησιμότητα -για τη έρευνα- των πληροφοριών που παρείχαν, επιλέχθηκαν τριάντα άτομα με τα οποία ο ερευνητής προχώρησε σε ισάριθμες ημι-δομημένες συνεντεύξεις. Η διάρκεια των συνεντεύξεων, οι οποίες στηρίχτηκαν σ' ένα βασικό κορμό ερωτημάτων που κάλυπταν τα ερευνητικά ερωτήματα, κυμάνθηκε από μισή μέχρι μιάμιση ώρα, ενώ τα δεδομένα αυτής της κατηγορίας ελέγχθηκαν με βάση τις πληροφορίες που προέκυψαν από την εξονυχιστική διερεύνηση των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρά την αμφισβήτησή της, η προφορική ιστορία, αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο προκειμένου να βρουν στο προσκήνιο κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται αποκλεισμένες από τα κέ-

ντρα εξουσίας και δεν κρατούν αρχεία (Βερβενιώτη, 2002: 158), αφού η κυρίαρχη εκδοχή του παρελθόντος στηρίζεται σε έγγραφες πηγές. Το γεγονός αυτό άλλωστε, καθιστά ελκυστική τη συγκεκριμένη μέθοδο (Thompson, 2000).

3. Ιστορική αναδρομή

Το εγχείρημα της συγγραφής της κοινωνικής ιστορίας των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών συναντά μια σειρά από δυσκολίες, η πρώτη από τις οποίες έχει να κάνει με την έλλειψη επάρκειας πηγών, η οποία οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η τοπική, αλλά και η ευρύτερα εθνική ιστοριογραφία είχε ως βασικό της μέλημα την παρουσίαση αποδείξεων για τη διαχρονική παρουσία του ελληνικού έθνους στην περιοχή και για την ελληνικότητα των κατοίκων της. Σαν αποτέλεσμα, η ύπαρξη και η δράση των εθνοτικά «διαφορετικών» πληθυσμιακών ομάδων αποσιωπήθηκε, ενώ τα όποια εγχειρήματα στοχεύουν στην ανάδειξη πλευρών της ζωής των ανθρώπων αυτών αντιμετωπίζονται, ακόμη και σήμερα, με καχυποψία. Μια δεύτερη δυσκολία προέρχεται τόσο από την αδυναμία, όσο και από την απροθυμία των ίδιων των μελών των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών να συνεισφέρουν στην ικανοποιητική απάντηση των ερωτημάτων που αφορούν στο –έστω πρόσφατο- παρελθόν τους, γεγονός που είναι πιθανόν να οφείλεται στην επιθυμία τους -ιδιαίτερα των νεότερων- να απαλλαγούν από τις αρνητικά φορτισμένες μνήμες, μνήμες που πληγώνουν.

Σύμφωνα με την παράδοση, οι Οθωμανοί μπέηδες των Σερρών έφεραν πριν από πολλά χρόνια τους/τις προγόνους των μελών των ρομικών ομάδων από την Αίγυπτο για να καλλιεργήσουν τα τσιφλίκια τους. Σύμφωνα με τα γραπτά τεκμήρια όμως, η παρουσία των Ρομ στην περιοχή των Σερρών καταγράφεται στο δεύτερο μισό του 15ου² και στο 16ο αιώνα,³ ενώ συγκεκριμένες μαρτυρίες (Καφταντζής, 1989: 37, 65 & 92) φανερώνουν τη δράση τους και κατά τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (από το 17ο αιώνα και εντεύθεν). Την εν λόγω περίοδο, η σύνδεση της οικονομικής ζωής της οθωμανικής αυτοκρατορίας με αυτή των Δυτικοευρωπαϊκών χωρών προκάλεσε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο και στους ρυθμούς της αγροτικής παραγωγής, οι οποίες προσδίδουν μια ικανοποιητική ερμηνεία για την προσπάθεια της Οθωμανικής διοίκησης να οδηγήσει διάφορες ρομικές ομάδες σε μόνιμη

εγκατάσταση σε διάφορες αγροτικές της περιοχές (Darby et all, 1944: 365 & Marushiakova, Ρορον 2001:28). Οι ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με τη δράση των ρομικών ομάδων στην περιοχή των Σερρών παραμένει όμως ζήτημα προς διερεύνηση.

Η εικόνα της ρομικής παρουσίας στην περιοχή των Σερρών γίνεται πιο καθαρή το 19ο αιώνα, όταν η βαθμιαία εξαφάνιση της παραγωγής του βαμβακιού και του ρυζιού, δηλαδή των δύο σημαντικότερων μονοκαλλιεργειών του κάμπου των Σερρών, οδήγησε στην αποσύνθεση των τσιφλικιών και στη συγκέντρωση της πλειοψηφίας του πληθυσμού στις ορεινές περιοχές. Τότε η Οθωμανική διοίκηση, στο πλαίσιο της προσπάθειας εκσυγχρονισμού και ανόρθωσης της φθίνουσας αγροτικής της οικονομίας, έλαβε δύο σημαντικά μέτρα, τα οποία είχαν άμεσο αντίκτυπο στη ζωή και τις δραστηριότητες των μελών των ρομικών ομάδων: Με το πρώτο από αυτά απελευθερώθηκαν όλοι οι δουλοπάροικοι της αυτοκρατορίας, ενώ με το δεύτερο αναγνωρίστηκε η ιδιοκτησία επί τμημάτων της γης.⁴ Με τις αλλαγές αυτές σημειώθηκαν μεγάλες μετακινήσεις των απελευθερωμένων (πρώην) δουλοπάροικων σ' ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο, με τις οποίες φαίνεται ότι συνδέεται και η άφιξη διαφόρων ρομικών ομάδων στην περιοχή των Σερρών,⁵ τα μέλη των οποίων προήλθαν από τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, την Αλβανία αλλά και από άλλες περιοχές του ανατολικού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως δείχνουν οι γλωσσικές διαφορές των νεοφερμένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μέλη ορισμένων ρομικών ομάδων όχι μόνον δεν ομιλούν, αλλά ούτε καν γνωρίζουν τη Ρομανές, αλλά έχουν ως μητρική τους γλώσσα είτε τη Βουλγάρικη είτε την Τουρκική.

Σ' ότι αφορά την χωρική τους εγκατάσταση, φαίνεται ότι ο κύριος όγκος των εν λόγω ομάδων κατευθύνθηκε προς τα τσιφλίκια του κάμπου των Σερρών, στα οποία έγιναν κολίγοι και παρακεντέδες (δούλοι). Άλλες ομάδες νεοφερμένων δημιούργησαν ξεχωριστούς οικισμούς κοντά στα τσιφλίκια, με τα οποία τα μέλη τους φαίνεται ότι διατηρούσαν μια χαλαρή και περιστασιακή/εποχιακή εργασιακή σχέση, ενώ παράλληλα καταγίνονταν με την καλαθοπλεχτική, δηλαδή με την κατασκευή κοφινιών και ψαθών, καθώς και με τη συλλογή και τη διάθεση των καλαμωτών.⁶ Τέλος, ορισμένες μέλη άλλων ομάδων ρομικών ομάδων, με μακρόχρονη παρουσία στην περιοχή, ασχολήθηκαν με τη διασκέδαση (μουσικοί, αρκουδιάρηδες, χειρομάντιες), με την επεξεργασία του σιδήρου και με τη συντήρηση διάφορων οικιακών μεταλλικών αντικειμένων, με την αλιεία στη λίμνη του Αχινού και με τη συλλογή βαλτωδών προϊόντων. Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι στο νομό Σερρών φαίνεται ότι δραστηριοποιούνταν και

ένας σημαντικός αριθμός νομάδων ρομικής προέλευσης στις αρχές του 20ου αιώνα (Κ'con, 1996: 476-486).

Κατά τη διάρκεια του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα, στην περιοχή των Σερρών υπήρχαν 59 ελευθεροχώρια και 56 τσιφλίκια (Βεργόπουλος, 1975: 109), τα περισσότερα από τα οποία αντιμετώπιζαν οξυμμένα προβλήματα βιωσιμότητας. Ιδιαίτερα τα τσιφλίκια που βρίσκονταν γύρω από την (τότε) λίμνη του Αχινού αντιμετώπιζαν ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα, αφού οι καλλιέργειές τους πλήττονταν από τις πλημμύρες του Στρυμόνα. Οι δυσκολίες αυτές οδήγησαν πολλούς από τους Τούρκους ιδιοκτήτες τους να πουλήσουν τα εν λόγω τσιφλίκια σε Εβραίους ή σε Έλληνες (Βακαλόπουλος, 1992: 188 & 264), ενώ ανάγκασαν τις διοικητικές αρχές να μελετήσουν το ενδεχόμενο λήψης δραστικών μέτρων για την ανακούφιση της περιοχής και των ανθρώπων της. Σ' αυτό το πλαίσιο, το 1880 εκπονήθηκε το πρώτο σχέδιο αποξήρανσης της λίμνης του Αχινού (Πέννας, 1973: 91-114). Οι ρομικής⁷ και βουλγαρικής καταγωγής καλλιεργητές/τριές των τσιφλικιών αυτών, εκτός από τις δυσκολίες της εργασίας τους, είχαν να αντιμετωπίσουν τις λάσπες, τους βούρκους, τα στάσιμα νερά και τη θανατηφόρα ελονοσία. Οι κολίγοι διέμεναν σε καλύβες, οι οποίες ήταν φτιαγμένες από καλάμια και χώμα και συγκεντρωμένες –σε χαμηλότερο έδαφος– γύρω και από το διώροφο πύργο του τσιφλικιά ή του επιστάτη του, έτσι ώστε ο «αφέντης» να έχει τη δυνατότητα να τους/τις ελέγχει. Οι συνθήκες διαβίωσης στα τσιφλίκια ήταν ιδιαίτερα αντίξοες, γεγονός που οδήγησε τον Μητροπολίτη Ξάνθης Καλλίνικο (Ευτυχίδη) το β' να υποστηρίξει ότι η ζωή των κολίγων του τσιφλικιού Μουνούχ (Μαυροθάλασσα) ήταν χειρότερη από αυτή των ειλώντων, επειδή αυτοί/ές «καματούσι υπό του βάρους των χρεών και ενδεχομένως αδυνατούσι απελευθερωθώσιν αποζώσιν αθλίως εκ των ψυχίων της πλουσίας αυτού εσοδίας, δι ο και δυστυχώς κατέστησαν αυτοί τούτο ηλίθιοι, τουτ' αυτό δε ρητέον και περί του Μουνούχι» (Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών στο εξής Α.Υ.Ε. 1876).

Στο τέλος του 19ου αιώνα όμως, η ήδη χειμαζόμενη οικονομική και κοινωνική ζωή του νομού Σερρών δέχτηκε νέο πλήγμα από τον ανταγωνισμό της Ελλάδας με τη Βουλγαρία και τη Σερβία για τα εδάφη της Μακεδονίας. Την περίοδο αυτή και στα πλαίσια αυτής της διαμάχης διεξήχθησαν από φορείς και άτομα διάφορες «απογραφές» του πληθυσμού της Μακεδονίας, οι οποίες, παρά την –σε αρκετές περιπτώσεις εμφανή– μεροληπτική στάση των φορέων τους σε σχέση με τους/τις ομοεθνείς τους, σήμερα αποτελούν ένα χρήσιμο και καλό εργαλείο για την ιστορική πορεία των ρομικών ομάδων της περιοχής των Σερρών (Zachos, 2006). Οι σημαντικότερες από αυτές έγιναν:⁸

Δημήτρης Ζάχος

- 1) Από Ανώνυμο (1886: 158 - 166) συγγραφέα, ο οποίος σε άρθρο του στο περιοδικό «Ημερολόγιον της Ανατολής» κατέγραψε 6 Αθιγγανόφωνα τσιφλίκια στην περιοχή των Σερρών, τα οποία κατοικούνταν από 847 άτομα.
- 2) Από τον ταγματάρχη του ελληνικού στρατού Νικόλαο Σχινά (1886), ο οποίος στο οδοιπορικό του κατέγραψε:

Καζάδες (Διαμέρισματα)	άτομα ρομικής προέλευσης		
	χριστιανοί	μωαμεθανοί	σύνολο
Σερρών ⁹	2000	1400	3400
Δεμίρ - Χισάρ (Σιδηροκάστρου)	700		
Ζίχνης	580		
Μελενικίου	-	1200	1200
σύνολο περιοχής Σερρών	3280	2600	5880

- 3) Από τον (πρώην γυμνασιάρχη Σερρών) Πέτρο Παπαγεωργίου (1998: 84), ο οποίος στο βιβλίο του, το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1894, κατέγραψε ρομική παρουσία σε 12 χωριά της περιοχής των Σερρών.
- 4) Από το Σέρβο εθνογράφο Gorcenic (1889: 380), ο οποίος κατέγραψε 1800 Τσιγγάνους/ες στον καζά των Σερρών (επαρχίες Σερρών και Βισαλτίας σήμερα) και 700 στον καζά της Ζίχνας.
- 5) Από τον Βούλγαρο Κ'ησον (1996: 476-486), το βιβλίο του οποίου πρωτοεκδόθηκε το 1900, ο οποίος κατέγραψε 4563 άτομα ρομικής προέλευσης σε σύνολο 103121 κατοίκων της περιοχής των Σερρών.
- 6) Από τον Έλληνα περιηγητή Ζώτο Μολοσσό (1903: 398-403), ο οποίος στις αρχές του 20ού αιώνα πέρασε από το Δεμίρ - Χισάρ (Σιδηροκάστρο) και κατέγραψε 200 Τουρκικές και Αθιγγανικές οικογένειες.
- 7) Από το Βούλγαρο Brancoff (1905: 188-189 & 198-203), ο οποίος σε 19 χωριά, σε 2 ημιαστικές περιοχές, σε έναν ξεχωριστό συνοικισμό της πόλης των Σερρών και μέσα στην πόλη των Σερρών κατέγραψε συνολικά 2650 άτομα ρομικής προέλευσης.
- 8) Από τον Αθανάσιο Χαλκίοπουλο (1910: 47-51), ο οποίος με βάση την Τούρκικη απογραφή του 1905 (του Χιλμί Πασά) κατέγραψε 1500 περίπου άτομα ρομικής προέλευσης, τα οποία διέμεναν σε 14 χωριά του Καζά των Σερρών (επαρχίες Σερρών και Νιγρίτας).
- 9) Από τον Φιλιππίδη (1906), ο οποίος έκανε αναφορά σε 2650 άτομα

ρομικής καταγωγής στον Καζά Σερρών, 2220 άτομα στο Δεμίρ – Χισάρ, 200 άτομα στο Πετρίτσι και 710 στη Ζίχνη.

- 10) Από Στατιστική Απογραφή της Επιτελικής Υπηρεσίας του Ελληνικού Στρατού για τον πληθυσμό του νομού Σερρών, σύμφωνα με την οποία κατά την προ της ένταξης της περιοχής των Σερρών στο ελληνικό κράτος περίοδο (1912) φαίνεται ότι άτομα ρομικής προέλευσης κατοικούσαν σε 3 οικισμούς [Βερνάρι (Παραλίμνιο), Ερνίκιοι (Ποντισμένο) και Καβακλή (Λευκώνα)]. Ενδεικτικό του τρόπου που το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε τις διαφορετικές εθνοτικές ομάδες είναι το γεγονός ότι στην επόμενη καταμέτρηση της ίδιας υπηρεσίας, η οποία όμως πραγματοποιήθηκε μετά την ένταξη της περιοχής στο ελληνικό κράτος (1915), δεν υπάρχει ένδειξη ρομικής παρουσίας, ούτε καν στους οικισμούς που φαίνονταν τα άτομα αυτά να μένουν πριν από τρία χρόνια.

4. Η πολιτική του ελληνικού κράτους

Η στάση του ελληνικού κράτους έναντι των ρομικών ομάδων της Μακεδονίας εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής του έναντι των εθνοτικά διαφορετικών ομάδων και καθορίστηκε από ένα συνδυασμό παραγόντων, οι κυριότεροι από τους οποίους αφορούν στην τότε κυρίαρχη εθνικιστική ιδεολογία, στις επιρροές του διαφωτισμού και στις εδαφικές βλέψεις των όμορων βαλκανικών κρατών.¹⁰

Πριν από την ένταξη της Μακεδονίας στην Ελλάδα, η ελληνική πλευρά θεωρούσε «δικούς/ές» της όλους/ες τους κάτοικους της, οι οποίοι/ες ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και πατριαρχικοί και γι' αυτό το λόγο κατέβαλε προσπάθειες για τη δημιουργία ή την ενίσχυση του εθνικού φρονήματος¹¹ των κατοίκων των διεκδικούμενων εδαφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μέσω της εξάπλωσης ενός δικτύου σχολείων και εκκλησιών. Η ανάδειξη της θρησκείας σε καθοριστικό κριτήριο ένταξης στους ομοεθνείς πληθυσμούς, τους οποίους το ελληνικό κράτος υποστήριζε και προστάτευε αφού η παρουσία τους θεμελιώνει τις εδαφικές του βλέψεις, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη συμπερίληψη των μελών αρκετών ρομικών ομάδων της περιοχής των Σερρών στην κατηγορία των «ημέτερων». Έτσι, ο Έλληνας πρόξενος των Σερρών Σαχτούρης, σε έκθεση του το 1908 (Α.Υ.Ε., 1908: 8) εξέφρασε την ικανοποίησή του για τον

«εξελληνισμό» των «αθίγγανων» του τσιφλικιού της Μπάνιτσας (Συμβολής). Για τον ίδιο λόγο, στις περισσότερες από τις απογραφές που έγιναν από Έλληνες (βλ. προηγούμενο υποκεφάλαιο) ολόκληρα χωριά ή οικισμοί που κατοικούνταν αποκλειστικά από ρομικές ομάδες συμπεριλήφθηκαν στο ελληνικό χριστιανικό στοιχείο, ενώ οι έλληνες μητροπολίτες φρόντιζαν για τις θρησκευτικές ανάγκες του ποιμνίου των καθαρά ρομικών οικισμών.¹²

5. Τα ελληνικά σχολεία

Για την ίδρυση και την εύρυθμη λειτουργία των ελληνικών σχολείων στις υπό διεκδίκηση περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας μεριμνούσε ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως» (1861) και στη συνέχεια η «Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα» (1871), καθώς και ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων» (1869) σε συνεργασία με τους κατά τόπους Μητροπολίτες και τις προξενικές αρχές.¹³ Δέκα χρόνια πριν την ένωση της Μακεδονίας με την Ελλάδα, το 1903, στο χάρτη του Κοντόγιαννη με τα ελληνικά σχολεία της Μακεδονίας (Cotogyannis, 1903) φαίνεται ότι λειτουργούσε ελληνικό σχολείο στο Ερνί Κιόι (Ποντισμένο), τη συντήρηση του οποίου, όπως και της (πατριαρχικής) εκκλησίας του οικισμού, ανέλαβαν 80 περίπου ρομικές οικογένειες, γεγονός που απέσπασε δύο χρόνια αργότερα (1905) τα ευνοϊκά σχόλια του Έλληνα περιηγητή Χατζηκυριακού (1962). Εντούτοις, τρία μόλις χρόνια αργότερα, το σχολείο αυτό καταγράφηκε από τον συντάκτη σχετικού πίνακα που απεστάλη στο Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας (Α.Υ.Ε., 1908β) ως αμφισβητούμενο που «μάλλον κατωχυρώθηκαν υπέρ υμών», γεγονός που δείχνει ότι οι αλλαγές στην κατοχή και στη λειτουργία σχολείων και εκκλησιών μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων δεν ήταν σπάνιες, καθώς και ότι οι δύο χώρες απέδιδαν μεγάλη σημασία στην επικράτησή τους στον ιδεολογικό τομέα. Ελληνικό δημοτικό σχολείο φαίνεται ότι λειτούργησε κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους (1903-4) στο ρομικό οικισμό της Μπάνιτσας (σήμερα Συμβολή) (Ξανθάκης, 1955, Πούπουρας, 1973), ενώ το 1906 λειτούργησε ξεχωριστό σχολείο για τα παιδιά ρομικής προέλευσης της Τζουμαγιάς (Ηράκλειας), στο οποίο μάλιστα φοιτούσαν τριάντα μαθητές (Α.Υ.Ε., 1906).

Η πολιτική της συμπερίληψης των μελών των ρομικών ομάδων στους

πληθυσμούς ελληνικών συμφερόντων επιβεβαιώνεται και από την ίδρυση δημοτικών σχολείων στα καθαρά ρομικά χωριά Μπαϊραχτάρ και Δοξόμπους. Ο πρόξενος των Σερρών μάλιστα, σε έγγραφο της 24ης/6/1911, με το οποίο ζήτησε από την επιτροπή ευαγών σκοπών την ίδρυση σχολείων στους προαναφερθέντες οικισμούς, αποκαλεί τους/τις κατοίκους τους «ημετέρους», «μη δυνάμενους» να υποστηρίξουν οικονομικά τη λειτουργία σχολείων (Α.Υ.Ε., 1911). Η επιτροπή ανταποκρίθηκε στο αίτημα του προξένου και έτσι τα σχολεία του Δοξόμπους και του Μπαϊραχτάρ λειτούργησαν από την αμέσως επόμενη σχολική περίοδο 1911-1912 (Α.Υ.Ε. 1911β). Κατά τη διάρκεια του ίδιου σχολικού έτους (1911-1912) λειτούργησαν δημοτικά σχολεία στην Κακαράσκα (Αγία Ελένη), στο Καβακλή (Λευκώνας), στο Αλημπείκιοι (ρομικός συνοικισμός της πόλης των Σερρών), όπου πλειοψηφούσαν τα μέλη των ρομικών ομάδων (Α.Υ.Ε. 1911β).

6. Το «αγροτικό» ζήτημα

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των τσιφλικιών στη μετα-οθωμανική εποχή αποτέλεσε ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα στη διαμάχη Ελλάδας και Βουλγαρίας για τον προσεταιρισμό των κατοίκων των περιοχών της Μακεδονίας που διεκδικούσαν και οι δύο πλευρές. Η βουλγαρική διοίκηση, αντιλαμβανόμενη τη σημασία που είχε για το σύνολο των κατοίκων της Μακεδονίας ή τουλάχιστον για όσους/ες από αυτούς/ες δεν είχαν ακόμη αναπτύξει ισχυρά εθνικά αισθήματα, η επαγγελία της διανομής της αγροτικής γης στους/στις ίδιους/ες τους/τις καλλιεργητές/τριές της, αγόρασε ορισμένα από τα τουρκικά τσιφλίκια και τα διέθεσε στους/στις πρώην κολίγους τους. Για τους αγροτικούς πληθυσμούς της περιοχής, ανεξάρτητα από εθνικότητα, η προοπτική της απαλλαγής της παραγωγής τους από την αφαίμαξη των τσιφλικιάδων αποτελούσε μια ανέλπιστα και ιδιαίτερα θετική εξέλιξη, η οποία δεν άφηγε βέβαια αδιάφορους/ες ούτε και τους/τις μικροκαλλιεργητές/τριες των ορεινών χωριών.

Η ελληνική πλευρά, παρότι ορισμένοι παράγοντες της αντιλήφθηκαν την κρισιμότητα του ζητήματος,¹⁴ περιορίστηκε σε αμυντικές προτάσεις, όπως η αγορά των τουρκικών τσιφλικιών από πλούσιους Έλληνες ιδιώτες.¹⁵ Οι λύσεις αυτές όμως, στόχευαν απλά και μόνον στην απομάκρυνση του κινδύνου του «βουλγαρισμού» και δεν ικανοποιούσαν τον αγροτικό πληθυσμό. Κατά συνέπεια, ούτε τα εθνικά αισθήματα των Ελλήνων κα-

τοίκων μπορούσαν να «τονώσουν», ούτε και να συμβάλουν στον προσεταιρισμό των εθνικά «ουδέτερων» ή των «επαμφοτεριζόντων» πληθυσμών της περιοχής. Η αδυναμία της ελληνικής διοίκησης να ανταποκριθεί με επιτυχία στη βουλγαρική κίνηση εκπορεύονταν από τη μακροχρόνια διαμάχη μεταξύ οικονομικών και πολιτικών παραγόντων για την επίλυση του «αγροτικού ζητήματος» (Ελευθεριάδης, 1915, Ζολώτας, 1934, Στεφανίδης, 1948, Βεργόπουλος, 1975, Μηλιός, 1988). Το «αγροτικό ζήτημα» δημιουργήθηκε μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (1881) και αφορούσε στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των πρώην τσιφλικιών, τα οποία διεκδικήθηκαν από τους άκληρους καλλιεργητές/τριές τους και από διάφορους πλούσιους μεγαλοαστούς, οι οποίοι παρουσίασαν τίτλους ιδιοκτησίας που όμως αμφισβητήθηκαν έντονα γιατί θεωρήθηκαν (πιθανά) προϊόντα δωροδοκίας των υπαλλήλων του κτηματολογίου της οθωμανικής διοίκησης και καταχρήσεων σε βάρος της γης του δημοσίου και των απλών χωρικών (Ελευθεριάδης, 1915: 21 & 28). Παρά την ένταση και οξύτητα του προβλήματος, οι πολιτικοί του ελληνικού κράτους απέτυχαν να δώσουν ικανοποιητική λύση για τους/τις αγρότες/ισσες και το θέμα έμεινε ανοιχτό για σαρανταπέντε περίπου χρόνια. Εντούτοις, μετά την ένωση της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης με την Ελλάδα (1912-1913), η ελληνική κυβέρνηση για να μην προσθέσει νέες παραμέτρους στο ήδη υπάρχον πρόβλημα, απαγόρευσε κάθε μετατροπή των εγγείων σχέσεων στις νέες επαρχίες και κάθε σύσταση νέων εμπράγματων δικαιωμάτων επί του εδάφους (κυριότητα, υποθήκη, δικαίωμα καλλιέργειας και άλλων εργασιών επί της γης κ.λ.π.) (Στεφανίδης, 1948: 236).¹⁶ Έτσι, τα περισσότερα τσιφλίκια των νέων επαρχιών πέρασαν στην κατοχή του κράτους και ενοικιάζονταν με δημόσιους πλειστηριασμούς.

Η πίεση των αγροτών, σε συνδυασμό με την προσπάθεια εκβιομηχάνισης του ελληνικού κράτους (Βεργόπουλος, 1975) οδήγησαν στην πρώτη απόπειρα νομοθετικής επίλυσης του Αγροτικού ζητήματος από την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, η οποία εισήγαγε τον αγροτικό νόμο 1673 του 1917. Ο νόμος αυτός, παρότι δεν έλυσε οριστικά το ζήτημα, είχε ευεργετική επίδραση στους/στις αγρότες/ισσες της περιφέρειας της Ανατολικής Μακεδονίας, αφού οι διοικητές και οι γεωπόνοι της εκμεταλλεύτηκαν μία διάταξή του, με βάση την οποία -παρά τις μεγάλες αντιδράσεις των κομματικών παραγόντων και των (μεγαλο)ενοικιαστών-ενοικίαζαν έναντι μικρού ποσού τη γη των πρώην τσιφλικιών κατευθείαν στους καλλιεργητές της (Β., 1922: 15). Η τελική λύση του προβλήματος, μετά από πολλές νομοθετικές μετατροπές δόθηκε με την ψήφιση του Αγροτικού Νόμου της 15ης/11/1926, με τις διατάξεις του οποίου προβλε-

πότεν η οριστική διανομή της γης στους/στις ακτήμονες αγρότες/ισσες, στους/στις οποίους/ες συμπεριλήφθηκαν και οι ήδη εγκατεστημένοι στην περιοχή πρόσφυγες.

7. Η δημογραφική εξέλιξη

Τα γεγονός ότι οι αγρότες της περιοχής των Σερρών απέκτησαν τίτλους ιδιοκτησίας της γης που κατοικούσαν και της γης που καλλιεργούσαν φαίνεται ότι συνέβαλε στην ενασχόληση πολλών μελών των ρομικών κοινότητων του νομού με τη γεωργία, όπως και στην έλευση ορισμένων ακόμη ρομικών ομάδων από άλλες Βαλκανικές χώρες.¹⁷ Άλλωστε, αυτή ήταν η μόνη λογική επιλογή των ανθρώπων αυτών, η οποία σφραγίστηκε με την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας.¹⁸

Οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις, οι οποίες συνεχίστηκαν μέχρι περίπου το τέλος της δεκαετίας του 1920, επέφεραν νέες αλλαγές στην σύνθεση των κατοίκων του νομού Σερρών, αφού η συντριπτική πλειοψηφία των Μουσουλμάνων και των βουλγαρόφωνων έφυγε και τη «θέση» της πήρε¹⁹ ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων από την Α. Θράκη, τη Μ. Ασία και τον Πόντο, ο αριθμός των οποίων στην αρχή της δεκαετίας του 1920 ανέρχονταν σε 24848 (Βασιλειον της Ελλάδος, 1923β) για να φτάσει στο τέλος της στις 63.844, ενώ ο αντίστοιχος πληθυσμός των γηγενών ανέρχονταν στα 84.500 (Λαυρεντίδης, 1969). Για την αντιμετώπιση της αύξησης του πληθυσμού μειώθηκαν τα βοσκοτόπια, εκχερσώθηκαν νέες εκτάσεις και η καινούρια γη μοιράστηκε στους παλαιούς και στους/στις νέους/ες κατοίκους. Επιπρόσθετα, από τα μεγάλα παραγωγικά έργα που πραγματοποιήθηκαν στην πεδιάδα των Σερρών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, οι κάτοικοί της βγήκαν διπλά κερδισμένοι, αφού απαλλάχτηκαν από τις καταστροφικές πλημμύρες του Στρυμόνα και ταυτόχρονα καρπώθηκαν τα νέα και εύφορα εδάφη που απελευθερώθηκαν (Λοπρέστης, 1932).

Εντωμεταξύ, η ένταση μεταξύ των Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας παρέμεινε αμείωτη, γεγονός που φαίνεται ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε τους εναπομείναντες εθνοτικά διαφορετικούς του πληθυσμούς, τους οποίους προσπάθησε να αφομοιώσει, χωρίς ωστόσο να παραδέχεται την ύπαρξή τους. Πιο αναλυτικά, μέχρι το 1928, το ελληνικό κράτος είχε πραγματοποιήσει 2 απογραφές του πληθυσμού του, η πρώτη το 1913 και η δεύ-

Δημήτρης Ζάχος

τερη το 1920, στις οποίες δεν υπήρξε καταγραφή ρομικής ή άλλης εθνοτικά διαφορετικής ομάδας στο Νομό Σερρών (Βασίλειον της Ελλάδος, 1915 & 1923). Η μόνη αναφορά στα μέλη των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών έγινε έμμεσα (καταγραφή της γλώσσας που ομιλούσαν) στην απογραφή του 1928 (Βασίλειον της Ελλάδος, 1935), κατά την οποία ο πληθυσμός του νομού μιλούσε τις παρακάτω γλώσσες:

Επαρχία	ελληνικά	Τουρκικά	Μακεδονικά	Αθιγγανικά	Αρμένικα	Βλάχικα
Φυλλίδος	88,18%	7,11%	1,33%	1,03%	1,66%	0,44%
Σερρών	84,51%	7,16%	3,82%	2,10%	0,92%	0,69%
Σιντική	76,52%	10,47%	9,90%	0,90%	0,77%	1,29%
Βισαλτία	91,67%	3,66%	1,74%	1,09%	1,46%	0,30%
Νομός	84,84%	7,24%	4,22%	1,44%	1,14%	0,70%

8. Το σχολείο ως μηχανισμός ενσωμάτωσης

Βασικό εργαλείο στην υλοποίηση της αφομοιωτικής πολιτικής αποτέλεσε η εκπαίδευση, γεγονός που φαίνεται και από την ίδρυση δημοτικών σχολείων σε όλα τα χωριά και σε όλους τους οικισμούς του νομού Σερρών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παρακολούθηση των μαθημάτων ήταν υποχρεωτική και ότι οι εκπαιδευτικοί, σε συνεργασία με την αστυνομία, ήταν υπεύθυνοι για την τήρηση του μέτρου.

Παρόλα αυτά, το σχολικό πρόγραμμα, τα μαθήματα, οι τελετές, οι εορτές ήταν προσαρμοσμένα στα παιδιά που μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, ενώ για τα παιδιά που προέρχονταν από διαφορετικά πολιτιστικά περιβάλλοντα δεν λαμβάνονταν καμιά μέριμνα που να ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητές τους. Ειδικά, οι μαθητές/τριες ρομικής προέλευσης, οι οποίοι/ες έρχονταν για πρώτη φορά στη ζωή τους σε επαφή με την ελληνική γλώσσα στο νηπιαγωγείο,²⁰ ήταν υποχρεωμένοι/ες στη συνέχεια της σχολικής τους πορείας να τη χρησιμοποιούν (όπως και όσο μπορούσαν) αποκλειστικά, αφού στόχος της επίσημης εκπαίδευσης ήταν η εξάλειψη των «άλλων» γλωσσών, όπως άλλωστε και των τοπικών ιδιωμάτων της ελληνικής γλώσσας. Η αποκλειστική χρήση της ελληνικής στο σύνολο των συναλλαγών των πολιτών με τις κρατικές υπηρεσίες και οργανισμούς

(διοικητικές υπηρεσίες, υπηρεσίες πρόνοιας, δικαστήρια, στρατός κ.α.) αποτελούσε άλλωστε κοινή πρακτική πολλών ευρωπαϊκών κρατών μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κράτη, η οποία έφτασε στο απόγειό της όταν το ελληνικό κράτος απαγόρευσε τη δημόσια χρήση «των ξένων ιδιωμάτων επ' απειλή προστίμων και φυλακίσεων» (Διβάνη, 2000: 116). Είναι χαρακτηριστική η ποινή που επιβαλλόταν σε όποιον/α συλλαμβάνονταν κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας να μιλάει δημόσια άλλη –εκτός της ελληνικής– γλώσσα στην περιοχή της Νιγρίτας: Υποχρεώνονταν να φάει μία ρέγκα και στη συνέχεια να πει ένα μπουκάλι ρετσινόλαδο.

Η υποχρεωτική φοίτηση σήμαινε ότι τα παιδιά θα έπρεπε να μένουν σχεδόν ολόκληρη την ημέρα στο σχολείο. Μ' αυτό τον τρόπο θα βρίσκονταν σε καθημερινή και συνεχή επαφή με παιδιά που προέρχονταν από άλλες, διαφορετικές από τη δική τους, εθνοτικές/πολιτισμικές ομάδες, με τα οποία η γλωσσική επικοινωνία θα ήταν δυνατή μόνον μέσω της κοινής νεοελληνικής. Απώτερος στόχος αυτού του υποχρεωτικού συγχρωτισμού ήταν η υπέρβαση των διαφόρων εθνοτικών, πολιτισμικών και τοπικών ταυτοτήτων και η δημιουργία μιας νέας «κοινότητας», της εθνικής. Στη δημιουργία της εθνικής κοινότητας, όπως και στην εμπέδωση της επίσημης ιδεολογίας του ελληνικού κράτους στόχευε ακόμη η διακόσμηση των σχολικών χώρων (σημαίες, εικόνες ηρώων & αγωνιστών), η απόδοση τιμής στα σύμβολα, οι συχνοί εκκλησιασμοί, καθώς και οι επίσημες τελετές και οι παρελάσεις. Οι τελευταίες, όπως και οι ομιλίες, οι θεατρικές παραστάσεις και οι επισκέψεις των επισήμων ενίσχυαν το ενοποιητικό ρόλο του σχολείου και ωθούσαν στην ανάπτυξη τόσο του τοπικιστικού/κοινοτικού όσο και του εθνικού αισθήματος. Εντούτοις, η υπέρβαση των αντιθέσεων μεταξύ των διαφόρων εθνοτοπικών ομάδων δεν ήταν εύκολη υπόθεση και τα προβλήματα που έπρεπε να ξεπεραστούν πολλά. Ειδικότερα, σ' ότι αφορά στα χωριά που κατοικούνταν από μέλη ρομικών ομάδων και από πρόσφυγες, οι σχέσεις των νέων με τους παλιούς κατοίκους ήταν μάλλον εχθρικές, αφού δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις, στις οποίες οι πρόσφυγες θεώρησαν υποτιμητική την απόφαση με την οποία η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων επέβαλε αυτή τη συμβίωση, όπως για παράδειγμα:

- 1) Όταν ομάδες προσφύγων έφτασαν στον Πύργο (Μαυροθάλασσα), στον οικισμό υπήρχε ήδη δημοτικό σχολείο, στο οποίο ο δάσκαλος ήταν ρομικής καταγωγής, «γυφτοδάσκαλος» (Τραυλαντώνης, 1976) και στο οποίο φοιτούσαν παιδιά που προέρχονταν από την τοπική ρομική κοινότητα. Οι πρόσφυγες αρνήθηκαν να στείλουν τα παιδιά τους σ' αυτό το σχολείο και ζήτησαν ν' αποκτήσουν ένα καινούριο, ξεχωρι-

στό σχολείο, με άλλο δάσκαλο, αφού ο «γυφτοδάσκαλος» δεν διέθετε τα τυπικά προσόντα. Το καινούριο σχολείο, το οποίο ιδρύθηκε λίγο αργότερα, το 1932, για το σύνολο των παιδιών των κατοίκων της Μαυροθάλασσας, συνάντησε την απροθυμία των μελών της τοπικής ρομικής κοινότητας να στείλουν τα παιδιά τους να φοιτήσουν. Σαν αποτέλεσμα, για δεκαετίες, η συμμετοχή των ανθρώπων αυτών στην επίσημη εκπαίδευση παρέμεινε σε πολύ χαμηλά επίπεδα (Παπασυμεών, 2000: 498).

- 2) Στη Συμβολή, το 1930 τα μέλη της ρομικής κοινότητας του οικισμού, εξ αιτίας της διαμάχης τους με τους/τις νεοφερμένους/ες πρόσφυγες, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο που κατοικούσαν τριάντα τουλάχιστον χρόνια και να ιδρύσουν ένα νέο οικισμό στην απέναντι όχθη του ποταμού Αγγίτη, σε απόσταση 800 μέτρων από τον παλιό (Ξανθάκης, 1955). Οι πρόσφυγες, παρά τον συγκριτικά μικρότερο πληθυσμό τους, πέτυχαν να ιδρυθεί σχολείο στον οικισμό τους το Μάρτιο του 1930, ενώ ο νέος (ρομικός) οικισμός της Συμβολής απέκτησε σχολείο οκτώ χρόνια αργότερα (Κωστής, 1955). Η ένταση μεταξύ των δύο κοινοτήτων διατηρήθηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και αποτυπώθηκε στο «έθιμο» του πετροπόλεμου, ο οποίος λάμβανε για σειρά ετών χώρα ανάμεσα στα παιδιά ρομικής και ποντιακής καταγωγής.²¹
- 3) Στη Τζουμαγιά (σήμερα Ηράκλεια) τα μέλη της ρομικής κοινότητας εμποδίστηκαν να συμμετάσχουν ισότιμα στην οικονομική και κοινωνική ζωή της τοπικής κοινωνίας και περιθωριοποιήθηκαν. Συγκεκριμένα, μετά την ολοκληρωτική καταστροφή της κωμόπολης από τους Βουλγάρους, στο νέο οικιστικό σχέδιο, ο ρομικός οικισμός («μαχαλάς») τοποθετήθηκε στην πιο περιβαλλοντικά υποβαθμισμένη περιοχή. Παράλληλα, ενώ στις διανομές του αγροκτήματος της Τζουμαγιάς τα μέλη της ρομικής κοινότητας θεωρήθηκαν επαγγελματίες με αποτέλεσμα να λάβουν μικρότερο –σε σχέση με τους/τις αγρότες/ισσες, κομμάτι από τη γη που διανεμήθηκε,²² σε κανένα και σε καμία από αυτούς/ές δεν δόθηκε χώρος στην αγορά για να στήσει εμπορικό κατάστημα. Τέλος, αναταραχή δημιουργήθηκε όταν τα παιδιά των μελών της τοπικής ρομικής κοινότητας αποκλείστηκαν από το δημοτικό σχολείο του χωριού, γεγονός που βρήκε αντίθετο τον παπαδάσκαλο Παπασαρακίρο, ο οποίος έφτασε στο σημείο να μεταβεί στην Αθήνα για να συναντήσει παράγοντες του ΥΠΕΠΘ, και να πετύχει την έγκριση της λειτουργίας ενός σχολείου, στο οποίο θα φοιτούσαν αποκλειστικά τα παιδιά της ρομικής κοινότητας.²³

- 4) Στο Νεοχώρι, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1970, τα άτομα ρομικής προέλευσης ήταν αποκλεισμένα από τη δημόσια ζωή και δεν επιτρεπόταν ούτε καν να πλησιάσουν στην πλατεία του χωριού.

Σε άλλα χωριά οι σχέσεις των μελών των ρομικών ομάδων με τους/τις πρόσφυγες και τους/τις άλλους/ες κατοίκους φαίνεται πως ήταν πιο ομαλές: Για παράδειγμα στο Δραβίσκο, στις αρχές του 20ου αιώνα, ο γάμος ενός μεγαλοκτηματία και αργότερα ενός δασκάλου με γυναίκες ρομικής προέλευσης πιθανότατα βοήθησε στην ομαλότερη συμβίωση των κατοίκων. Σε αντίθεση με τα γεγονότα της Μαυροθάλασσας, οι πρόσφυγες που έφτασαν στο χωριό έστειλαν κανονικά τα παιδιά τους στο σχολείο που ήδη λειτουργούσε, ενώ στα χρόνια που ακολούθησαν έγιναν και άλλοι μεικτοί γάμοι, οι οποίοι συνέβαλαν στο ξεπέρασμα των στερεοτύπων, στη βελτίωση των σχέσεων, και στη δημιουργία «κοινότητας» μεταξύ όλων των κατοίκων του χωριού. Σαν αποτέλεσμα, οι κάτοικοι του χωριού δεν κάνουν διακρίσεις μεταξύ τους (τουλάχιστον δημόσια και φανερά) με βάση την ιδιαίτερη πολιτισμική τους προέλευση, δεν προσδιορίζουν δηλαδή αλλήλους με βάση την μακρινή καταγωγή του καθενός. Μια αντίστοιχη κατάσταση φαίνεται πως επικρατεί και στο Μύρκινος (το παλιό Δοξόμπους), στο οποίο ο πρώτος μεικτός γάμος πραγματοποιήθηκε πριν από σαράντα χρόνια. Στο Λιμνοχώρι, τέλος, οι ιδιαιτερότητες της συνύπαρξης τεσσάρων περίπου ισάριθμων, εθνοτικά/πολιτισμικά διαφορετικών όμως πληθυσμιακών ομάδων (Ρομ, Βουλγαρόφωνοι, Θρακιώτες Σαρακατσαναίοι), φαίνεται ότι οδήγησαν στη αποδοχή των μελών της ρομικής κοινότητας από τους/τις υπόλοιπους/ες και στην ισότιμη σήμερα συμμετοχή τους στην τοπική κοινωνία.²⁴

Αναφορά πρέπει να γίνει και σε ορισμένες ολιγάριθμες ρομικές οικογένειες, οι οποίες μέχρι τη δεκαετία του 1920 εμφανίζονται να διαμένουν σε μικρούς οικισμούς του νομού (βλ. Πίνακα 2), τα μέλη των οποίων αποτελούσαν ισχνές μειοψηφίες: Φαίνεται ότι οι περισσότεροι/ες από αυτούς/ες αναγκάστηκαν να μετακομίσουν σε διπλανά χωριά με ισχυρότερη ρομική παρουσία, ενώ όσοι και όσες παρέμειναν στον τόπο τους απομονώθηκαν και περιθωριοποιήθηκαν.

Συμπερασματικά, οι υποτιμητικές στάσεις και συμπεριφορές σε βάρος των μελών των ρομικών ομάδων και οι απόπειρες καταστρατήγησης των συμφερόντων τους οδήγησαν στη μακροχρόνια περιθωριοποίησή τους. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην ανάπτυξη του αισθήματος της αδικίας,²⁵ στην καχυποψία και προκατάληψη έναντι όλων των υπόλοιπων κατοίκων του νομού. Επιπρόσθετα, όσο μεγάλωνε η διαφορά του βιοτικού επιπέδου των «άλλων» και των μελών των ρομικών κοινοτήτων, τόσο αυ-

ξάνονταν και τα κρούσματα ρατσιστικών συμπεριφορών²⁶ και διακρίσεων εις βάρος των τελευταίων. Στο γεγονός αυτό και όχι βέβαια σε «πολιτιστική» επιλογή, οφείλεται ο αποκλεισμός σχεδόν του συνόλου των μελών των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών από την κοινές κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές δραστηριότητες των τοπικών κοινωνιών και της ευρύτερης κοινωνίας του νομού Σερρών.

Σημειώσεις

1. Για λόγους οικονομίας του χώρου, στο παρόν άρθρο τα ζητήματα αυτά δεν συζητούνται περαιτέρω. Για μια πιο αναλυτική διαπραγμάτευση τους βλ. (Ζάχος, 2003 & Ζάχος, 2007).

2. Πρόκειται για μια καταγραφή (μόνο) των φορολογούμενων πληθυσμών στις Σέρρες, στην οποία εμφανίζονται 3.149 Χριστιανοί (44,8%), 3.420 Μουσουλμάνοι (48,6%), 270 Εβραίοι (3,8%) και 195 Ρομ (2,8%). βλ. (Καραναστάσης, 1991: 222).

3. Πρόκειται για ένα συνοπτικό απογραφικό κατάστιχο (mucmel sayim defteri), για τους πληθυσμούς που κατοικούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τον δέκατο έκτο αιώνα και «στην αμέσως προηγούμενη εποχή» όπου καταγράφονται 252 οικογένειες Ρομ στο Σιδηρόκαστρο και 186 οικογένειες στις Σέρρες (Ζεγκίνης, 1994: 40).

4. Η ιδιοκτησία αναγνωρίζονταν από τα άρθρα 130 και 131 του οθωμανικού νόμου του 1858, υπό δύο αυστηρές προϋποθέσεις: Σύμφωνα με την πρώτη, ο τσιφλικούχος έπρεπε να είχε στην κατοχή -την ημέρα υπογραφής του νόμου- και ήταν σε θέση να χρησιμοποιήσει ολόκληρη την έκταση της οποίας διεκδικούσε την κυριότητα, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη προϋπόθεση έπρεπε να εξασφαλίσει όχι μόνον τα καλλιεργητικά μέσα αλλά και τους/τις καλλιεργητές/τριες της γης, δηλαδή έπρεπε να φέρει και να εγκαταστήσει στο τσιφλίκι ξένους ως προς την περιοχή αγρότες, αφού οι πρώην δουλοπάροικοί του ελευθερώθηκαν (Αναλυτικότερα βλ. Βεργόπουλος, 1975).

5. Σύμφωνα με τα δεδομένα που προήλθαν από συνεντεύξεις μελών ρομικών ομάδων, την περίοδο αυτή μετακινήθηκαν προς την περιοχή των Σερρών: α) Οι πρόγονοι των ρομικών ομάδων της Ηράκλειας και του Ποντισμένου, οι οποίοι/ες, αφού έζησαν για ένα διάστημα στην περιοχή της Νιγρίτας, εγκαταστάθηκαν τελικά στην περιοχή της Τζουμαγιάς. Την ίδια άποψη κατέθεσε σε συνέντευξή του και ο γνωστός -έξω από τα όρια του νομού Σερρών- ζουρνα-

τζής και αρχιμουσικός του Δήμου Ηράκλειας Δημήτρης (Μήτσος) Χίντζος (Τζανακάρης, 1981: 13 – 17). β) Τα μέλη του ρομικής κοινότητας του συνοικισμού Φλωρίνης της πόλης των Σερρών, των οποίων οι πρόγονοι, αφού εγκαταστάθηκαν για κάποιο διάστημα στην περιοχή του Αχινού τελικά κατέληξαν στην πόλη των Σερρών.

6. Τα προϊόντα αυτά ήταν απαραίτητα στην αγροτική οικονομία της εποχής, αφού τα κοφίνια χρησίμευαν στην συλλογή του καπνού, της πατάτας, των ψαριών και άλλων προϊόντων, ενώ οι καλαμωτές ήταν απαραίτητες για τις πρόχειρες καλύβες και για τις στέγες των σπιτιών.

7. Μέλη ρομικών ομάδων χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια των κτημάτων και στη Ρουμανία, όπου μάλιστα τα άτομα αυτά δεσμεύονταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην μπορούν να φύγουν από το κτήμα χωρίς την άδεια του ιδιοκτήτη ή των ανθρώπων (Stefanescu, S., Mios, D. και Chirca, H., Η εξέλιξη της φεουδαλικής προσόδου σε εργασία στη Βλαχία και στη Μολδαβία από το ΙΔ΄ ως το ΙΗ΄ αιώνα, όπως καταγράφεται στο: [Ασδραχάς, 1979: 169-170 & 182]).

8. Για μια αναλυτική παρουσίαση των σημαντικότερων απογραφών κατά οικισμό βλ. Πίνακες 1, 2 & 3.

9. Οι επαρχίες Σερρών και Βισαλτίας καταλαμβάνουν σήμερα τις εκτάσεις στις οποίες εκτείνονταν ο καζάς των Σερρών.

10. Αναλυτικότερα για το ζήτημα αυτό βλ. (Ζάχος, 2003).

11. Η ρευστότητα της «εθνικής συνείδησης» ορισμένων πληθυσμών της Μακεδονίας (Yeager, 1979 & Καρακασίδου, 2000), ήταν ένα ζήτημα που απασχόλησε τον Έλληνα πρόξενο των Σερρών Σαχτούρη (Α.Υ.Ε., 1907: 4), ο οποίος σε έγγραφο του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών εξέφρασε την άποψη ότι όποια χώρα θα επικρατήσει τελικά σ' αυτή την περιοχή θα «δώσει τον οριστικόν τύπον της εθνικότητας» στους/στις κατοίκους της.

12. Βλ. για παράδειγμα την έκδοση αδειών γάμου σε κατοίκους του καθαρού ρομικού οικισμού Μπαϊραχτάρ Μαχαλά στα 1882 (Αγγελόπουλος, 1995: 155-166).

13. Ο Καφταντζής (1993: 85) αναφέρει ότι κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα το Ελληνικό Προξενείο των Σερρών ανέλαβε τη διοικητική ευθύνη της λειτουργίας των σχολείων, ενώ πρόεδρος των σχολικών εφοριών ορίστηκε ο τοπικός Μητροπολίτης.

14. Τη σοβαρότητα του ζητήματος και τον διαγραφόμενο κίνδυνο για την ελληνική πλευρά επεσήμανε στην κεντρική διοίκηση ο έλληνας πρόξενος των Σερρών (Α.Υ.Ε., 1907: 10), ο οποίος σε αναφορά του προς τους προϊστάμενους του προέβη στην εκτίμηση ότι μ' αυτόν τον τρόπο οι Βούλγαροι μετέτρεπαν τα πρώην Τούρκικα τσιφλίκια σε δικά τους χωριά.

15. Η πρόταση αυτή έγινε από τον (τότε) απεσταλμένο της ελληνικής κυβέρνησης στην περιοχή της Μακεδονίας Τσορμπαντζόγλου (Α.Υ.Ε., 1904) και υποστηρίχτηκε από τον πρόξενο των Σερρών Σαχτούρη (Α.Υ.Ε., 1907β: 10).

16. Εντούτοις, διάφοροι επιτήδαιοι επιχείρησαν να επωφεληθούν από την έλλειψη ετοιμότητας της διοίκησης στις νέες επαρχίες και από την άγνοια των χωρικών και «έτρεξαν να θησαυρίσουν εις βάρος των ψοφοδεών ακόμη εκ του Τουρκικού ζυγού Νεοελλαδιτών» (Β., 1922: 14).

17. Την περίοδο αυτή έφτασαν -προερχόμενοι/ες από τη Βουλγαρία- στο νομό Σερρών και εγκαταστάθηκαν στο Πετρίτσι οι πρόγονοι των μελών της ρομικής του κοινότητας, όπως και διάφορες ολιγομελείς ρομικές ομάδες, τα μέλη των οποίων εγκαταστάθηκαν σε χωριά που υπήρχε ήδη ρομική παρουσία.

18. Αναλυτικότερα γι' αυτό το ζήτημα βλ. (Zachos, 2006).

19. Έγινε «εγκατάσταση της πλειοψηφίας των προσφύγων σε βουλγαρικά, τουρκικά και βλάχικα χωριά» (Α.Υ.Ε., 1923)..

20. Η λειτουργία των νηπιαγωγείων σ' αυτά τα χωριά αποτέλεσε μέριμνα πρώτης προτεραιότητας για τα διοικητικά στελέχη της εκπαίδευσης της εποχής (Ζάχος, 2005 :203).

21. Η αναφορά αυτή βασίζεται σε προσωπικές αφηγήσεις κατοίκων της Συμβολής.

22. Συγκεκριμένα τους/τις κατέγραψαν ως «καλαθοπλόκους, άκληρους επαγγελματίες», με αποτέλεσμα οι περισσότερες οικογένειες τους να πάρουν από 2 έως 4 στρέμματα, ενώ όσοι/ες είχαν χαρακτηριστεί ως αγρότες πήραν κατά μέσον όρο 16 στρέμματα (Δ/νση Γεωργίας Νομού Σερρών, Φάκελος Ηράκλεια, *Πίνακας Διανομής του Αγροκτήματος Ηράκλειας*).

23. Το εν λόγω περιστατικό βασίζεται σε (ηχογραφημένη) συνέντευξη της κόρης του ιερωμένου και επιβεβαιώθηκε από συνομιλίες του συγγραφέα της παρούσης εργασίας με ηλικιωμένους πρώην μαθητές του εν λόγω παπαδάσκαλου.

24. Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου στηρίζονται σε προφορικές συνομιλίες και συνεντεύξεις του συγγραφέα με τους/τις κατοίκους των χωριών που αναφέρονται.

25. Σε αρκετά χωριά του νομού Σερρών, ακόμη και σήμερα τα μέλη των ρομικών ομάδων έχουν την εντύπωση ότι αδικήθηκαν κατά τη διαδικασία διανομής της αγροτικής γης. Παρότι δεν φαίνεται να έχουν δίκαιο σε ότι αφορά την αντιμετώπισή τους από τους κρατικούς υπαλλήλους, εντούτοις η επιθετική στάση των άλλων κοινοτήτων, αρκετές από τις οποίες προσπάθησαν, όπως στην Ηράκλεια, να «ρίξουν» τις ρομικές κοινότητες της περιοχής τους, εδραίωσαν μεταξύ των ατόμων αυτών το αίσθημα του/της αδικημένου/ης και του/της ριγμένου/ης.

26. Αναλυτικότερα για το ζήτημα του ρατσισμού που αντιμετώπισαν τα μέλη των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών βλ. Ζάχος (υπό δημοσίευση).

Πηγές

- A.Y.E., 1876, Φ 78/1, Αναφορά του μητροπολίτη Καλλίνικου β' (Ευτυχίδη).
 A.Y.E., 1904, Έκθεσις Τσορπατζόγλου, Κωνσταντινούπολις 26/8/1904.
 A.Y.E., 1906, ΑΑΚ/ΚΑ, Φάκελος εκθέσεων του Γενικού Επιθεωρητού των ελληνικών σχολείων Δ. Σάρρου, 22/5/1906.
 A.Y.E., 1907, Γενική Έκθεσις Ανατολικής Μακεδονίας - Προξενείο Σερρών.
 A.Y.E., 1907β, Α.Α.Κ./Γ, Φάκελος Γενική Έκθεσις Ανατολικής Μακεδονίας, Ετήσια Γενική Έκθεσις Προξενείου Σερρών.
 A.Y.E., 1908, Ε/αακ, Έκθεσις προξενείου Σερρών Ιούλιος- Δεκέμβριος.
 A.Y.E., 1908β, Φ 40.3, πίνακες των εν Μακεδονία αμβισθητούμενων σχολείων.
 A.Y.E., 1911, Φ 101, Έγγραφα του προξενείου Σερρών προς την επιτροπήν ευαγών σκοπών.
 A.Y.E., 1911β, Φ 122, υποφ. 5, Σχολεία Σερρών.
 A.Y.E., 1923, Φ21, Υπ. 4.
 Δ/νη Γεωργίας Νομού Σερρών, Φάκελος Ηράκλεια, Πίνακας Διανομής του Αγροκτήματος Ηράκλειας.

Δημοσιευμένες Απογραφές

- Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Δ/σις Στατιστικής, Απαρίθμισις των κατοικιών των Νέων Επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1915.
 Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Δ/σις Στατιστικής, Πίναξ του πραγματικού πληθυσμού της Ελλάδος του απογραφέντος την 19/12/1920, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1923.
 Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή Προσφύγων, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον 1923β.
 Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική

Δημήτρης Ζάχος

Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16/5/1928*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1935.

Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού, *Στατιστικοί Πίνακες πληθυσμού κατ' εθνικότητας των νομών Σερρών και Δράμας*, Αθήνα, 1919.

Αρθογραφία - βιβλιογραφία

Αγγελόπουλος, Π., «Ένα Διπλότυπο Μητρώο Αδειών Γάμου της εκκλησιαστικής περιφέρειας Νιγρίτας (1880-1883)», στα πρακτικά του συμποσίου: *Δήμος Νιγρίτας, Η Νιγρίτα - η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας*, Νιγρίτα, Δήμος Νιγρίτας 1995, σελ. 155-166.

Ανώνυμοι, «Η επαρχία των Σερρών κατά την εκκλησιαστικήν διαίρεσιν και την εκπαιδευτικήν κίνησιν», *Ημερολόγιον της Ανατολής*, Κων/πολις, Τυπογραφείον Παλλαμάρη, 1886, σελ. 158 - 166.

Ασδραχάς, Σ., (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979.

Β., «Ο αγροτικός Νόμος εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν», *Κοινότης*, τ. 4, Αθήνα 1922.

Βακαλόπουλος, Κ., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1992.

Bellier, P., Bondoux, R-C., Cheynet, J-C., Geyer, B., Grelois, J-P., Kravari, V., *Paysages de Macedoine*, Paris, De Boccard, 1986.

Βερεβενιώτη, Τ., Προφορική Ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, 2002, σελ. 157-181.

Βεργόπουλος, Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

Brancoff, D. M., *La Macedoine et sa Population Chretienne*, Paris, Librairie Plon, 1905.

Contoyiannis, P., *Cartes des Ecoles Chretiennes*, Paris, 1903.

Darby et all, *Geographical Handbook Series, Greece*, Vol. 1, London, Naval Intelligence Division, 1944.

Διβάνη, Λ., *Ελλάδα και Μειονότητες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.

Ελευθεριάδης, Ν., *Τα δίκαια της Πολιτείας επί των εν Μακεδονία και Ηπειρώ Γαιών*, Αθήνα, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α Ραφτάνη, 1915.

Zachos, D., *Sedentary Rom (Gypsies): The case of Serres basin*, εισήγηση στο στρογγυλό τραπέζι για τις ταυτότητες (Roundtable on Identity) του Έκτου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Κοινωνικής Ιστορίας (Sixth European

- Social Science History Conference), Amsterdam 2006, παρατίθεται στο: <http://www2.iisg.nl/esshc/programme.asp?selyear=8&rap=4266>.
- Ζάχος, Δ., *Ιδεολογικές επιλογές και πολιτικές διαχείρισης της ετερότητας: Η στάση της ελληνικής πολιτείας απέναντι στους/στις Ρομά/Ρόμισσοις*, στα πρακτικά (CD- Rom) του διεθνούς συνεδρίου Ετερότητα και Κοινωνία, Αθήνα 2003.
- Ζάχος, Δ., *Εκπαίδευση και Χειραφέτηση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.
- Ζάχος, Δ., (υπό έκδοση), Ο ρατσισμός ως παράγοντας εκπαιδευτικού αποκλεισμού. Η περίπτωση του Φλάμπουρου, στο: Τριαντάρη, Σ. (διεύθυνση), *Φιλοσοφία, πολιτισμός και Εκπαίδευση*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2009.
- Ζεγκίνης, Ε., *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη, Ι.Μ.Χ.Α., 1994.
- Ζολώτας, Ξ., *Αγροτική Πολιτική*, Αθήναι, Τζάκα, Δελαγραμμάτικα και Σία, 1934.
- Fraser, A., *Οι Τσιγγάνοι*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1998.
- Gorcivic, S., *Makedonien und alt-Serbien*, Wien, Verlag Von L.W. Seidel & Sohn, 1889.
- Καρακασιδίου, Α., *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870-1990*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2000.
- Καραναστάσης, Τ., «Ένας νεομάρτυρας στις Σέρρες του β' μισού του 15ου αιώνα», *Βυζαντινά*, τ. 16, 1991, σελ. 197-262 .
- Καφταντζής, Γ., *Η Σερραϊκή χρονογραφία του Παπασυναδινού*, Σέρρες, Ιερά Μητρόπολη Σερρών και Νιγρίτης, 1989.
- Καφταντζής, Γ., «Η εκπαίδευση στον Καζά Σερρών μέσα από κανονισμούς και κώδικες», *Σερραϊκά Χρονικά*, τ. 11, 1993, σελ. 81-91.
- Κ'cov, Β., Makejohnn, *ΕΤΗΟΓΡΑΦΗΡ Ν ΣΤΑΤΙΝΣΤΝΚΑ*, СОФНР 1996.
- Kovats, M., The Emergence of European Roma policy, in: Guy, W. (eds.), *Between Past and Future, The Roma of Central and Eastern Europe*, Hertfordshire, University of Hertfordshire Press, 2001, σελ. 93-116.
- Κωστής Ν., *Έκθεσις Ιστορίας του Δεύτερου Δημοτικού Σχολείου Συμβολής*, Συμβολή 29/1/1955.
- Λοπρέστης, Π., «Τα υδραυλικά έργα Σερρών και Δράμας», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 3, 1932.
- Λαυρεντίδης, Ι., «Η εν Ελλάδα εγκατάστασις των εκ Πόντου Ελλήνων», *Αρχείον Πόντου*, τ. 23, 1969, σελ. 341-382.
- Lucassen, L., Willems, W., Cotar, A., *Gypsies and Other Itinerant Groups, A socio-Historical Approach*, London, McMillan Press, 1998.
- Μερτζίδης, Σ., *Οι Φίλιπποι*, Κωνσταντινούπολις, Ζιβίδου και Β. Βουλγαρόπουλου, 1897.
- Μηλιός, Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.

Δημήτρης Ζάχος

- Μολοσσός, Ζ., *Δρομολόγιον ελληνικής χερσονήσου. Αρχαιολογικόν, Ιστορικόν, Γεωγραφικόν, Στρατιωτικόν, Κριτικόν, Γλωσσολογικόν, Στατιστικόν και Εμπορικόν*, τ. τέταρτος (Μακεδονία και Σερβία, Θράκη και Βουλγαρία), Αθήναι 1903.
- Ξανθάκης, Κ., *Έκθεσις επί της διαρρυθμίσεως του Μονοτάξιου Δημοτικού Σχολείου Συμβολής μετά του ιστορικού της ανεγέρσεως*, 29/1/1955.
- Okely, J., *The Traveller-Gypsies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Παπαγεωργίου, Π., *Αι Σέρραι και τα Προάστεια, τα Περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου*, Θεσσαλονίκη, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, 1988.
- Παπασυμεών, Ι., «Πολιτισμικές αντιθέσεις στο Μεσοπόλεμο» στο: Δήμος Νιγρίτας, *Η Νιγρίτα - η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας*, Θεσ/νίκη 2000, σελ. 493-500.
- Πέννας, Π., *Ιστορία της πόλεως των Σερρών*, Αθήναι, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Σερρών - Μελενικίου, 1966.
- Πέννας, Π., «Ο Στρυμών και τα παραγωγικά έργα της πεδιάδος των Σερρών επί τουρκοκρατίας», *Σερραϊκά Χρονικά*, τ. 7, 1973, σελ. 91-114.
- Πούπουρας Δ., *Ιστορία του Σχολείου Α. Συμβολής*, Συμβολή 25/6/1973.
- Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976.
- Στεφανίδης, Δ., *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Πολιτική επί των Συλλεκτικών Έργων*, Αθήναι, 1948.
- Stewart, M., *The Time of the Gypsies*, Oxford, Westview, 1997.
- Σχινάς, Ν., *Οδιπορικοί Συμειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας*, Messenger D' Athenes, 1886.
- Τζανακάρης, Β., «Ένας Οργανοπαίχτης - συνέντευξη με τον Μήτσο Χίντζο», *Γιατί*, τ. 68, Σέρρες 1981, σελ. 13 - 17.
- Thompson, P., *The voice of the past*, Oxford, Oxford University Press, 2000.
- Τραυλαντώνης, Α., «Ο Γυφτοδάσκαλος», *Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Νεοελληνικά Αναγνώσματα Β' Γυμνασίου*, Αθήναι 1976, σελ. 124-131.
- Φιλιππίδης, Δ., *Η Μακεδονία*, Αθήνα, 1906.
- Χαλκιάπουλος, Α., *Η Μακεδονία, Εθνολογική Στατιστική των Βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Αθήναι 1910.
- Χατζηκυριακού, Γ., *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη 1962.
- Willems, W., *In Search of the true Gypsies, From Enlightenment to Final Solution*, London, Frank Cass, 1997.
- Yeager, Ruth Marie, *Refugee settlement and Village change in the district of Serres Greece 1912-1940*, Dissertation Submitted in the University of California, Berkeley 1979.